

حاج آقایی مصطفی خمینی مفسر برجسته قرآن کریم

آیت‌الله... سید مصطفی (۱۳۵۶-۱۳۰۹) فرزند امام خمینی قدس سره، از عالمان برجسته شیعه در قرن ۱۴ هجری که از یاران و نزدیکان امام در انقلاب اسلامی ایران بوده و پس از دستگیری پدر (۱۳۴۲) و تبعید به ترکیه (۱۳۴۳) از سوی دولت ایران دستگیر و به ترکیه و سپس به عراق تبعید شد و در نجف اشرف به تحصیل و تدریس فقه، اصول و تفسیر پرداخت.

وی موفق به نگارش کتب متعددی شد که تقریباً نیمی از آن (۲۷ مجلد) باقی مانده است مانند تحریرات فی الفقه (۹ مجلد)، تحریرات فی الاصول (۸ مجلد)، تفسیر القرآن الکریم (۵ مجلد) و تعلیقات علی الحکمه المتعالیه. نساتید عمده او امام خمینی و آیات عظام بروجردی، حجت کوهکمره‌ای، محقق داماد و رفیعی فزونی هستند. در آبان ۱۳۵۶، وی در نجف اشرف به صورت مرموزی به شهادت رسید و در جوار حرم امیرالمومنین علیه السلام به خاک سپرده شد. شهادت او منشأ تشدید انقلاب اسلامی ایران گردید.

آبچه به عنوان تفسیر القرآن الکریم از این نویسنده در دست است، حاصل تدریس طولانی کتاب در حوزه نجف بودم. تاریخ پایان آن جمادی الاول ۱۳۹۷ ق آمده است. نام کتاب از سوی شاگردان وی انتخاب شده است و نویسنده در مقدمه عبارت از آن به عنوان مفاتیح احسن الخزائن الالهیه (ج ۲/۲۱۱) یاد کرده است.

این کتاب به قلم مصنف نوشته شده و مشتمل بر سوره فاتحه الكتاب و ۴۶ آیه از سوره بقره است. نسخه اصل کتاب در مجلد در گنجینه کتب خطی کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی نگهداری می‌شود. از این کتاب تاکنون ۳ چاپ منتشر شده است، ولی اضافاتی که نویسنده پس از اتمام مطالب به آن ضمیمه کرده نظم کتاب را مختل کرده است. آخرین چاپ کتاب که در بیستمین سالگرد شهادت وی از سوی موسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی قدس سره منتشر شده و فاقد اشتباهاتی است که در چاپ‌های قبلی از آن مشاهده می‌شود.

هدف تفسیر: نویسنده علم به مواد و مقصود نهفته در قرآن کریم را تفسیر خواننده، چنین علمی را جز برای خداوند نمی‌بینی نمی‌داند. (ج ۱/۴۸) هر مفسری به قدر انقلاب خویش می‌تواند به این مقصود دست یابد و نباید از این مقصود تجاوز کند.

کرده به بررسی علوم و فنون مختلف در ضمن کتاب تفسیر پردازد. (ج ۵/۸) به همین دلیل نویسنده در بسیاری از موارد، به مفسرین اعتراض می‌کند که چرا به شرح قواعد و تحقیق علم‌های مختلف پرداخته‌اند.

مباحث تفسیر: نویسنده به روش‌های گوناگون به بررسی آیات قرآن پرداخته و جامع بودن و روشمند بودن این تفسیر، موجب امتیاز آن از دیگر تفاسیر است. در مجموع، وی از چهار دیدگاه به بررسی آیات پرداخته است: (۱) مباحثی که موضوع آن قرآن است. وی در هر آیه به بحث قرائت آیه می‌پردازد و قرائت گوناگون را نقل می‌کند، اگرچه با شدت به آن اعتراض می‌کند. وی علم قرائت را یکی از توطئه‌های سلاطین جور می‌داند که به این وسیله، مسلمین را از دقت در معانی و مقاصد قرآن کریم منحرف کرده‌اند. (ج ۴۲۷/۱)

وی به تاریخ نزول آیات و سوره‌های قرآن پرداخته، مباحثی از علوم قرآن را به دقت بررسی می‌کند.

رسم الخط مربوط به کلمات قرآن را با مقایسه املائی عربی مطرح کرده. معتقد است دهها اشتباه در رسم الخط قرآن وجود دارد که مسلمین برای جلوگیری از تغییر و تحریف قرآن از آن تبعیت کرده‌اند. (ج ۸۸/۱)

وی بعضی از مسائل فقهی مربوط به آیات را مانند حرمت مس کلمه... (ج ۱۳۷/۱) و کلمه الرحمن (ج ۲۱۹/۱) و نامگذاری به اسم... (ج ۱۴۳/۱) و اسم الرحمان (ج ۲۲۱/۱) و کتابت الرحمن با الف (ج ۲۲۳/۱) مورد بررسی قرار داده است.

وی مسائل کلامی مهمی مربوط به قرآن را مانند تحدی قرآن (به مبارزه طلبیدن قرآن) و وجوه اعجاز قرآن، با ابتکارهای زیادی تحقیق می‌کند. به نظر وی اتیان آیاتی مثل قرآن از محالات نیست بلکه از ممکناتی است که فقط قرآن قادر به انجام آن است و تکرار آیات مشابه برای نقل یک حادثه در قرآن کریم شاهد این مدعاست (ج ۵۳۰/۴، ۵۱۰). وی معتقد است که اعجاز قرآن را باید با توجه به پیامبری رسول... (ص) و خاتمیت او تبیین کرد و همه این امور مستند به کمال ذات رسول... (ص) است و منشأ حقیقی دارد؛ خاتمین همانا اخبار به نیامدن پیامبر است نه آنکه محال باشد. (ج ۴۷۹/۴-۵۳۰)

وی به احادیثی که در شرح آیات قرآن کریم مربوط می‌شود اشاره کرده، بعضی از آنها را توضیح می‌دهد.

(۲) استفاده از علوم گوناگون در تفسیر: نویسنده با استفاده از فواعدی که در علوم گوناگون به اثبات رسیده است، آیات قرآن پرداخته و آن را تفسیر می‌کند. با استفاده از لغت و صرف به شرح کلمات و با کمک قواعد نحو، معانی و بیان به شرح جملات و با استفاده از علوم کلام، فلسفه، عرفان، فقه، اصول، حروف و اعداد به بیان مقاصد فرآینی می‌پردازد. تفسیر قرآن که کشف مقاصد آن با کمک دانش بشری است، از مرسوم‌ترین روش‌های تفسیر است و نویسنده با جامعیت علمی خویش و مراجعه به کتب علمی و تفسیری مختلف به این مهم پرداخته است.

در این قسمت، تسلط نویسنده بر علوم گوناگون و توان وی در ایجاد ارتباط میان آیات و علوم به خوبی مشهود است. وی در انتهای تفسیر هر آیه بار دیگر به طور خلاصه، تفسیر آیه را با استفاده از مشرب‌های گوناگون تکرار می‌کند.

(۳) استفاده از قرآن در علوم مختلف: در علوم گوناگون مسائلی مطرح است که دانشمندان با قطع نظر از قرآن کریم به نقد و بررسی آن مسائل پرداخته‌اند و گاهی نیز از بعضی آیات جهت اثبات یا نفی آن بهره‌برده‌اند. شهید سید مصطفی خمینی با دقتی بی‌نظیر این مساله را دنبال کرده و در ذیل هر آیه به مسأله‌های علمی مربوط به آن اشاره، دخالت آیه در آن مساله بررسی می‌کند. وی از آیات مورد بحث خود در مسائلی مانند مشروعیت عبادت ممیز (ج ۳۱۶/۴)؛ جواز تربیت انسان‌ها (ج ۳۸۵/۱)؛ جواز استعانت از غیر خدا (ج ۳۷۲/۴)؛ واسطه در عبادت (ج ۵۶/۲)؛ وجوب تکرار نماز (ج ۴۴۱/۲) و ده‌ها مساله فقهی دیگر، استفاده کرده است. در علم اصول فقه به مسائلی مانند شمول خطابات بر معدومین (ج ۳۰۹/۴)؛ دلالت امر بر مره (ج ۵۶۸/۵) و وجوب (ج ۳۹۷/۵، ۵۶۹)؛ استحباب احکام شرائع سابق (ج ۵۷۰/۵)؛ استعمال لفظ در بیش از یک معنی (ج ۳۲۴/۵)؛ احتیاج علوم به مقدمات حکمت (ج ۲۳۵/۵) و چندین مساله دیگر اشاره کرده است.

در علوم ادبی نیز چند مساله مانند جواز رجوع ضمیر به محذوف (ج ۴۳۳/۴) و دخول عامل بر عامل (ج ۴۲۵/۴) را مورد توجه قرار داده است.

وی همچنین در فلسفه و کلام به این مهم پرداخته است. برای مثال، وی میان ترکیب < رب العالمین > و هشت بحث فلسفی ارتباط برقرار کرده که عبارتند از: تدریجی بودن عالم، حصر ربوبیت در خدا، علت مبقیه، ربوبیت بلاواسطه، استدلال بر وحدت خدا به وسیله وحدت عالم، قبول تربیت در مجردات و نفی علیت اعدادی (ج ۱/۲۶۳، ۳۸۲) و در آیه < الرحمن الرحیم > چه مسأله فعلیت روز قیامت، حشر موجودات، فعلیت جزا و عدالت خدا (ج ۱/۲۴۴-۲۵۳)، اشاره می‌کند. به این ترتیب تعداد بسیار زیادی از بحث‌های فلسفی، کلامی و عرفانی در این کتاب مورد توجه قرار گرفته است.

تذکر یک نکته لازم است که در تمام این موارد نگارنده با اعتقاد راسخ به هدف تفسیر هرگز به بحث کامل این مسائلی نپرداخته، بلکه فقط جهتی از بحث را که با آیه تناسب دارد مورد توجه قرار داده است.

(۴) اخلاق و موعظه: نویسنده در راستای هدف والای تفسیر که رسیدن به مقصود قرآن است، رسالت قرآن را که همانا هدایت انسان‌ها است از یاد نبرده و در ذیل همه آیات به موعظه و تفسیر متناسب با آن پرداخته است. به نظر می‌رسد که به عقیده وی تفسیر اگر بخواهد قرآن را به درستی بشناساند، لازم است هدایت اجمالی قرآن را تفصیل داده و خود کتابی هدایتگر باشد. به این دلیل وی در پی معارفی که از آیات به دست می‌آورد، آنچه را در اخلاق و رفتار بشر می‌تواند موثر باشد، انتخاب کرده و با شرح و بسط بیشتری - با آگاه کردن خواننده نسبت به آن معارف و ارتباط آن با رفتار فردی و اجتماعی - به تربیت و هدایت می‌پردازد به این ترتیب، به دنبال آیات مربوط به منافقین، به تذکرات لزوم درباره خودداری از نفاق و خصلت‌های منافقین (ج ۳/۲۷۲، ۳۲۱، ۳۷۸، ۴۳۲، ۴۷۳) و به دنبال آیه مربوط به سجد ملائکه به مقامات انسان و لزوم حفظ و رسیدن به غایت بشری (ج ۵/۲۶۲، ۲۵۰، ۴۰۳) اشاره می‌کند. وی در این قسمت از ادعیه پرمضمون ائمه اطهار علیهم السلام استفاده بسیار کرده است. نیز تفسیر القرآن الکریم.

تفسیر القرآن الکریم، اثر سید مصطفی خمینی (۱۳۴۹-۱۳۹۷ ق) فرزند رشید امام خمینی بیانگذار جمهوری اسلامی ایران، این تفسیر معروف به تفسیر حاج آقا مصطفی و در چهار جلد و زبان عربی نگاشته شده و محصول یکی از تلاش‌های طولانی مفسر است که با مرگ غیرمترقبه ایشان ناتمام ماند و نتوانست جز تفسیر سوره حمد و ۲۵ آیه از سوره بقره را تفسیر کند. در همین چهار جلد و در حدود سی آیه، می‌توان به دست آورد که یکی از نمونه‌های بارز تفسیر جامع و مفصل در دوران معاصر است که به جنبه‌های مختلف تفسیر و استنباط علوم و معارف اسلامی پرداخته است. تفسیر یاد شده دربردارنده علوم گوناگون از صرف، نحو، معانی، بیان، فلسفه، عرفان، فقه، اصول، نجوم، هیئت و مباحث اخلاقی و اجتماعی است. مفسر در آغاز کتاب به مقدمه‌ای بسیار کوتاه بسنده کرده و در آن فقط به دو بحث اشاره می‌کند، نخست درباره حقیقت علم تفسیر است که در آن به نکات جالبی اشاره می‌کند و دوم درباره معنای قرآن و وجه تسمیه قرآن. پس از مقدمه به بحث‌های تفسیری می‌پردازد که در این قسمت مطالب خود را به چند بخش تقسیم می‌کند. در آغاز، همانند بسیاری از تفاسیر، اطلاعاتی در زمینه سوره می‌دهد. این اطلاعات شامل نام سوره، عدد آیات و کلمات، مکی و مدنی بودن و فضیلت سوره می‌شود. در بخش دوم به تفسیر آیه یا اجزای آیه و تفسیر واژه‌ها می‌پردازد. در این قسمت است که به شکل گسترده در زمینه رسم الخط، لغت‌شناسی، صرف، نحو، قرائت معانی و بلاغت حکمت و فلسفه، فقه، علم حروف و اعداد، علم اسماء و برخی موضوعات دیگر می‌پردازد. همه جنبه‌های کلمه و آیه را واری می‌کند و انتصافاً در این زمینه تحقیقات شگرف و قابل توجهی ارائه می‌دهد. این تفسیر پس از فوت مفسر یا

تصحیح محمد سجادی اصفهانی توسط وزارت ارشاد اسلامی در سال ۱۳۶۲ ش در قطع وزیری به چاپ رسیده است.
تصحیح منقح جدیدی از این اثر از سوی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی در دست انتشار است.